

ՀՏԴ 808.1

Գրականագիտություն

Սոկրատ ԽԱՆՅԱՆ

բ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԱրՊՀ

ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ

ԱՐՎԵՍՏԻ ԲԱԶՄԱՇԵՐՏ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՐԳԱՐԵՆ

Սույն հոդվածում գնահատվում են հանճարեղ գեղագետ Հովհաննես Թումանյանի ելույթները, գեկուցումները հոդվածներն ու նամակները արվեստի տեսակների մասին, ընդգծվում դրանց նշանակությունը հայ արվեստի զարգացման ու հարստացման գործընթացում:

Օգտվելով գրական-հրապարակախոսական բազմաբնույթ աղբյուրներից՝ հոդվածի հեղինակը նշում է անմահ գրողի ակտիվ մասնակցությունը արվեստին նվիրված միջոցառումներին, ընդգծում արվեստի փիլիսոփայության վերաբերյալ նրա կատարած ընդհանրացումները, դերն ու տեղը ազգային մշակույթը համամարդկային ասպարեզ տանելու ուղղությամբ:

Հոդվածում բերվում են մի շարք հայ և օտար ականավոր գեղագետների կարծիքները Մեծ Լոռեցու բարձրարվեստ ստեղծագործության, ինչպես նաև արվեստի վերաբերյալ նրա փիլիսոփայական ընդհանրացումների նշանակության մասին:

Բանալի բառեր՝ Հովհաննես Թումանյան, արվեստի տեսակները, գրականություն, թատրոն, կերպարվեստ, երաժշտություն, ճարտարապետություն, հայ մշակույթ, գրական կապեր, զարգացման հեռանկարներ:

С. Ханян

ПРОРОК МНОГОСЛОЙНОГО МИРА ИСККУСТВА

В данной статье анализируются выступления, доклады, статьи и письма о разных видах искусства гениального искусствоведа Ованеса Туманяна, подчеркивается их значение в деле развития и обогащения армянской культуры.

Используя разные литературно-публицистические источники, автор статьи отмечает активное участие великого писателя в мероприятиях посвященных искусству, акцентируя внимание на философии искусства его трудов, роль и значение в национальной культуре, ищущей свое место на международной арене.

В статье приводятся мнения ряда видных армянских и зарубежных искусствоведов о высококультурном творчестве Великого лорийца, а также подчеркивается его важная роль философских обобщений об искусстве.

Ключевые слова: Ованес Туманян, театр, изобразительное искусство, музыка, архитектура, армянское искусство, литературные связи, перспективы развития.

S. Khanyan

PHILOSOPHICAL GENERALIZATIONS ABOUT ART

This article analyzes the speeches, reports, articles and letters about different types of art by the great art historian Hovhannes Tumanyan, emphasizes their importance in the development and enrichment of Armenian culture.

Using various literary and journalistic sources, the author of the article notes the great participation of the great writer in events dedicated to art, focusing on the philosophy of art of his works, the role and importance in the national culture, which is looking for its place in the international arena.

The views of a number of prominent Armenian and foreign art historians on the highly cultural work of the Great "Loretsi" are given in the article. In the article also emphasizes his important role of philosophical generalizations about art.

Keywords. *Hovhannes Tumanyan, theater, fine art, music, architecture, Armenian art, literary relations, development perspective.*

1969 թվականին՝ Մեծ Լոռեցու ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ, Հայկական ՄՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը լույս ընծայեց «Թումանյան. արվեստի մասին» ժողովածուն, որն առաջօր մնում է որպես թումանյանագիտության բազմաբնույթ գանձարաններից մեկը: Գիրքը կազմել և ծանոթագրությունները հեղինակել է Թումանյանի թոռնուհին՝ Ի. Մաֆրազբեկյանը, խմբագրել է անվանի գրականագետ Արամ Ինճիկյանը, իսկ համառոտ առաջաբանը գրել է աշխարհահռչակ Մարտիրոս Մարյանը:

Անմահ գեղանկարիչը իր խոսքում ողջունելով ժողովածուի աշխարհ գալը նշել է արվեստի վերաբերյալ արտահայտած Թումանյանի մտքերի, ասույթների, հատկապես ազգային արվեստի փիլիսոփայության մասին կատարած ընդհանրացումների նշանակությունը՝ ընդգծելով. «Թումանյանը բացառիկ հմայքի տեր անձնավորություն էր, և բոլորն էլ ձգտում էին դեպի նա: Օր չէր անցնում, որ նրա տանը չհավաքվեին գրողներ, նկարիչներ, երաժիշտներ, դերասաններ, ճարտարապետներ, հնագետներ... Չկար կուտուրական կյանքի մի ասպարեզ, որին եռանդուն մասնակցություն չունենար Թումանյանը: Ցուցահանդեսներ, գեղարվեստական երեկոներ, դասախոսություններ, և ամենուրեք Թումանյանը կամ նախագահում էր, կամ բացման խոսք ասում, կամ բանավիճում: Անխտիր բոլորի համար նա սիրված ու ճանաչված հեղինակություն էր»¹:

Կարդալով Մեծն Թումանյանի թողած հարուստ գրական ժառանգության բովանդակալից էջերը՝ կրկին ու կրկին հպարտանում ես, որ մեր ժողովուրդը և՛ իր, և՛ մարդկության պատմությանն է նվիրել Թումանյանի նման հանճարեղ անհատականություն, որի մասին մեր ազգային

¹ **Թումանյան**, «Արվեստի մասին», Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1969, էջ 5-6:

մեծություններից Ե. Չարենցը պիտի բացականչեր. «Կա Մեծարենց, կա Տերյան, և բազում ուրիշ պոետներ կան, Բայց Թումանյանն է Անհաս Արարատը մեր նոր քերթության»¹, աշխարհահռչակ Վարպետը՝ Ավ. Իսահակյանը, պիտի երագեր. «Ես Հովհաննեսի աշխարհագրագուստով եմ ուզում մեռնել՝ իջնել իմ սարիս ետևը»², մեծանուն Պ. Սևակը պիտի գրեր. «Թումանյանն է մեր բանաստեղծներից ամենից ավելի հայոցը, ամենից ավելի բնաշխարհիկը... Թումանյանի կատարյալը բնական է այնքան, որ չես էլ տեսնում, ինչպես չես տեսնում օդը»³, մեծատաղանդ Հր. Մաթևոսյանը պիտի հաստատեր. «Թումանյանով մենք կանք: Առանց Թումանյանի՝ մենք չկանք: Տարազի-տարալեզու գրականություն մեծ աշխարհ մենք մտնում ենք Թումանյանով, և այդ աշխարհը այլևս մեր հայրենի եզերքն է: Առանց Թումանյանի այդ եզերքը մերը չէ...⁴, իսկ ռուս ժողովրդի աշխարհահռչակ բանաստեղծ, թարգմանիչ, գրականագետ-հայագետ Վ. Բրյուսովը պիտի ձեռքը դնէր կրծքին և ի լուր աշխարհի հայտարարեր. «Ամբողջապես վերցրած՝ Թումանյանի պոեզիան ինքը Հայաստանն է, հին և նոր Հայաստանը, որ հառնել է և տպավորվել Մեծ Վարպետի երկերում»⁵:

Լայն ու խորաթափանց են Հ. Թումանյանի դիտարկումներն ու գնահատականները արվեստի տարբեր տեսակների վերաբերյալ: Այն հանգամանքը, որ նա ակտիվորեն մասնակցել և իր բարձրարժեք խոսքն է ասել արվեստին նվիրված միջոցառումների ժամանակ, միայն բանաստեղծական իր բարձր հեղինակության հետ չի առնչվում, այլևս հայ իրականության մեջ արվեստագետի իր աննախադեպ ու հիմնավոր գիտելիքների արդյունքի: Հենց դրա շնորհիվ է, որ Թիֆլիսում, 19-րդ դարի 90-ական թվականներից սկսած մինչև իր մահկանացուն կնքելը՝ 1923 թվականը, նրան հրավիրում էին բոլոր այն միջոցառումներին, որտեղ քննարկվում էին արվեստին առնչվող հիմնախնդիրները և դրանց վիճակը հայ իրականության մեջ: Ահա հենց վերոնշյալ ժամանակաշրջանում էլ մեծ գրողը հանդես է եկել որպես գրականագետ, թատերագետ, արվեստաբան, երաժշտագետ, ճարտարապետության տեսաբան՝ իրեն դրսևորելով որպես արվեստի փիլիսոփայության անմրցելի ջահակիր: Նրա մարգարեական կռահումներն ու գնահատականներն արվեստի տարբեր տեսակների վերաբերյալ դույզն-ինչ չեն հնացել, հնչում են որպես դաս ու խորհուրդ մերօրյա և գալիքի բոլոր ժամանակների համար:

Հ. Թումանյանը ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային գրականության զարգացման հիմնական ակունքը համարել է ժողովրդական

¹ Ե. Չարենց, «Հատընտիր», «Սովետական գրող» հրատ., 1987, էջ 424:

² Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 5, «Սովետական գրող» հրատ., 1977, էջ 287:

³ Պ. Սևակ, «Երկերի ժողովածու» 6 հատորով, հ. 5, «Հայաստան» հրատ., 1974, էջ 356-357:

⁴ Հր. Մաթևոսյան, «Մպիտակ թղթի առջև», «Հայգիտակ», Ե., 2004, էջ 82:

⁵ «Հովհաննես Թումանյան, 1869-1959», ՀՄՄՈ, Ալ. Մյասնիկյանի անվան պետական ռեսպուբլիկական գրադարան, 1959, էջ 31:

ստեղծագործությունը: Նա գտնում էր, որ ճշմարիտ գրականությունն արտացոլում է ժողովրդի կյանքը: Նշանակում է՝ գրողը չպետք է մոռանա, որ «Հայոց գրականության աղբյուրը «ժողովրդական պատմություններն են», գրույցները, սովորությունները, որոնք գալիս են հին դարերից ու մեր նախնիների «մտքի ու հոգու ծնունդներն են»:

Ժողովրդական ստեղծագործությունը ժողովրդի խոսքը համարող Մեծ Լոռեցին համոզված էր, որ գրողը չպետք է մոռանա այն կաթնաղբյուրը, որը կոչվում է բանահյուսություն: Սակայն նա չէր կարծում, թե այդ ասպարեզում ևս կլինեն համբակներ, որոնք կարող են իրենց բթամտությամբ ոչ միայն առաջ քաշել անընդունելի կարծիքներ, այլև գոեհկորեն վիրավորել ազգային գրականությունը նոր հունի մեջ դնող, համամարդկային արժեքներ ստեղծող արվեստագետներին, որոնց թվում առաջին հերթին Մեծ Լոռեցուն: Նման համբակներից էր Ռուբեն Դրամբյանը, որը, ձեռք բերելով Թումանյանի կազմած և իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի հրատարակած մանկական պատկերազարդ գրքույկները, վայնասուն է բարձրացրել: Նա, կարդալով Թումանյանի մշակած «Օիտը» ստեղծագործությունը, գրում է, թե իբր այն վերցված է Ս. Հայկունու առակներից, ապա «Մշակ» թերթի թիվ 162-ում տպագրում «Գրական մեծությունները բանագող» հոդվածը, որտեղ պնդում էր, թե իբր Թումանյանի «Օիտը» վերցված է Ս. Հայկունու «Աշըղ Ահլոր» առակից: Զ. Թումանյանը պատասխանում է նրան ամենայն լրջությամբ ու սրամտությամբ՝ տպագրելով «Ոչ գրական ոչնչությունները քննադատ» հոդվածը «Մշակի» 1909թ. օգոստոս ամսվա թիվ 169, 170 համարներում:

Զ. Թումանյանն ընդդիմախոսության մեջ նշում է, որ հեքիաթները գրական մարդիկ չեն հորինում, այլ առնում են ժողովրդականը ու պատմում՝ ընդգծելով. «Եվ շնորհքը հենց էլ պատմելու մեջն է, որ իմանան ինչը փոխեն, ինչը դուրս գցեն, ինչը պահեն, ինչ լեզվով, ինչ ոճով ու ինչպես պատմեն, որ և՛ գեղեցիկ դուրս գա, և՛ ժողովրդականի համն ու հոտը չկորչի»¹:

Զ. Թումանյանը նաև նշում է՝ եթե ինքը գործն առած լիներ նույնիսկ Ս. Հայկունու գրքից, դարձյալ կմնար իր արածն օրինավոր ու անպարսավելի: Դա այն ուղիղ ճանապարհն է, որով պետք է հոսանք տալ, ներս բերել առողջ ժողովրդական ստեղծագործությունները և ուժեղ, հարուստ, կենդանի լեզուն:

1913թ. Զ. Թումանյանը նորից անդրադարձավ Ռ. Դրամբյանի և Ս. Հայկունու կողմից բարձրացված վայնասունին՝ ուղղված իր դեմ: Մեծ Լոռեցին ստիպված էր պատասխանելու Ռ. Դրամբյանի «Գրական մեծությունները բանագող»², «Իմ վերջին խոսքը Հովհ. Թումանյանին»³

¹ Զ. Թումանյանը քննադատ, ՀՊՀ, Ե., 1939, էջ 125:

² «Մշակ», հ. 262:

³ Մշակ, հ.հ.187, 182, 193:

չարամիտ հողվածներին: Ինչ վերաբերում է Ս. Հայկունուն, ապա նա հանդես էր եկել «Հովիտ» ամսագրի 1913թ. հ. 16-ում՝ «Հովհ. Թումանյանի «Գառնիկ ախպերը» հերյուրող հողվածով:

Մեծ Լոռեցին զայրացած էր ոչ միայն Ռ. Դրամբյանի և Ս. Հայկունու անընդունելի կարծիքներից, այլև նրանից, որ «Գրական տգիտությունը կամ տգետ քննադատությունը ամեն մի նոր առաջ եկող գրականության մեջ սովորական երևույթ է, սակայն մեր մեջ տգիտության վրա ավելանում է վատ հոգին, հոգու չարությունը»¹:

1913թ. Հ. Թումանյանը գրում է «Հայոց դրամբյանիզմն ու ես» պատասխան հողվածը, որը տպագրվում է «Հորիզոն» թերթի 1913թ. 128, 129, 135 համարներում:

Հ. Թումանյանին ցավ էր պատճառել այն երևույթը, որ Դրամբյանը վերածվել էր դրամբյանիզմի, որը շարունակում էր չարախոսել՝ բթամտությունը դարձնելով ուղղորդ: Անդադար հողվում էին, թե իբր Հ. Թումանյանն իր նյութերը վերցնում է Ս.Հայկունու ժողովածուից, բառացի կրկնում նրան, տպագրում իր անունով: Բանը հասել էր նրան, որ Ս. Հայկունին «Հովիտում» գրել էր, թե Թումանյանը «Գառնիկ ախպեր» հեքիաթը թարգմանել է ռուսերենից ու տպել իբրև ինքնուրույն գրվածք: Իսկ «Մշակ» թերթն էլ արձագանքել էր Ս. Հայկունուն:

Ըստ էության քննադատաբար պատասխանելով դրամբյանիզմի հետամնաց ներկայացուցիչներին՝ Հ. Թումանյանը հայտնում է հայ գրականության համար շատ կարևոր մի փաստ. «Ես իմ լեզենդներն էլ եմ ժողովրդից առել, բոլոր հեքիաթներն ու գրույցներն էլ եմ ժողովրդից ու ժողովրդականից առել ու միշտ աշխատել եմ ու աշխատում եմ ինչքան կարելի է մոտիկ ու հարագատ մնալ, «Սասունցի Դավիթը» կազմելիս էլ եմ եղպես արել, նույնիսկ «Անուշն» էլ, «Թմկաբերդն» էլ, մյուսներն էլ, որտեղ քեֆս տվել է, օգտվել եմ ժողովրդական նյութերից և շատ անգամ հենց ինչպես իրենք են ասում, «բառացի»²:

Ամենայն հայոց բանաստեղծի գրական-մարգարեական հայացքները ծիածանված են «Համլետ». «Ողբեգություն Շեքսպիրի», «Տաղանդ և բթամտություն», «Թարգմանությունները և հրատարակությունները մեզանում», «Ձևն ու հոգին», «Համաշխարհային գրական տոնը» «Կյանք և գրականություն», «Հայոց նոր գրականության հիսնամյակը», «Նաղաշ Հովնաթանը և նրա», «Քուչակ նահապետի և Սայաթ-Նովայի սերը», «Ղ. Աղայանի «Անահիտը», «Ռ. Պատկանյանի մասին», «Վահան Տերյանի մասին», «Տենդենցիան գրականության մեջ», «Գրական լեզվի մասին», «Պուշկինի մասին», «Մ. Նալբանդյանի հիշատակին», «Մանկական գրականության մասին» և բազմաթիվ այլ զեկուցումներում ու ելույթներում, ինչպես նաև ժամանակի անվանի գրողներին ու քննադատներին հղած

¹ *Նույն տեղում, էջ 218:*

² *Նույն տեղում, էջ 268:*

նամակներում: Չկա գեղարվեստական գրականության հետ առնչված մի հարց, որին անդրադարձած չլինի անմահ գրողը: Դրանցում քննարկվել, լուսաբանվել են գրողի գեղագիտական իդեալին ու արդիականությանը, թարգմանության արվեստին, հայ հին գրականությանը, գրական տարբեր ժանրերին և այլ երևույթների վերաբերող հիմնախնդիրներ:

Ամբողջ կյանքում Ն. Թումանյանը ծառայել է մանկական գրականության հարստացմանը իր բանաստեղծություններով, բալլադներով, լեգենդներով, հեքիաթներով, առակներով և անմրցակից պատմվածքներով, միաժամանակ նաև իր տեսական խորհուրդներով:

Միջնադարյան հայ պոեզիան ու կերպարվեստը գաղափարական խոր բովանդակության ու բարձր որակի շնորհիվ արժանացել են ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի ականավոր գեղագետների դրվատանքին: Այս առումով միանգամայն առանձնահատուկ են Մեծ Լոռեցու անդրադարձները միջնադարյան հայ հանճարների պոետական ժառանգությանը: Այսպես՝ «Նաղաշ Հովնաթանը և նրա, Քուչակ Նահապետի ու Սայաթ-Նովայի սերը» գիտական-վերլուծական հոդվածում, որը գրվել է Ա. Չոպանյանի «Նաղաշ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթանյան նկարիչը» գրքի առիթով, Թումանյանը ընդգծելով ականավոր գեղագետ, գրականագետ Արշակ Չոպանյանի գիտելիքների խորությունն ու նրա բարձր ճաշակը, ողջունում է նրան՝ վերոնշյալ աշխատության համար: Նա միաժամանակ խիստ քննադատում է որոշ հայ գործիչների անպատասխանատու, անտարբեր վերաբերմունքը ազգային բարձր արժեքների նկատմամբ:

Մեծ բանաստեղծը կունկրետ նշում է հանգուցյալ Խրիմյանի աններելի վարմունքը աշուղ Նաղաշ Հովնաթանի և Հովնաթան Հովնաթանյանի, ասել է թե՛ պապի և նրա թոռան գործերի վերաբերյալ: Պապը՝ սիրո տաղերի հեղինակ, իսկ թոռը՝ աստվածաշնորհ նկարիչ, որոնք փայլել են միջնադարյան մութ ու խավար երկնակամարում: Ա.Չոպանյանն առաջին անգամ հայտնագործել է նրանց՝ գնահատանքի իր արժանի խոսքն ասել նրանց մասին:

Թումանյանը, քննադատելով անձանոթությունը ազգային արժեքներին, ավելի խիստ խարազանում է այդ արժեքները փչացնելու անհանդուրժելի երևույթը: Նա գրում է. «Բայց երանի թե միայն էսքանը լինե՜ր անձանոթությունը: Հապա էն անհասկանալի քմայքը, որ հետապնդում է մինչև թաքստոցները՝ փչացնելու, ոչնչացնելու գեղեցիկ գործերի մնացորդները, ինչպես արել է հանգուցյալ Խրիմյանը, փշրել տալով նկարիչ Հովնաթանի գործերը, որ զարդարում էին Էջմիածնի տաճարը՝ հորինելով «հոյակապ տեսիլ մը մեծապանծ, երբնագեղ, գարնանափառ, փթթինազարդ ահագին բուրաստան մը պատերն ի վար հավերժական թարմությամբ ծաղկեվորած... - Ճշմարիտ, ինչքան էլ մեծ լինի մարդու հարգանքը դեպի Խրիմյանի հիշատակը՝ չի կարող չսիրել Չոպանյան գեղարվեստագետի էս

ազնիվ զայրույթը, որով զայրանում է նրա արարքի դեմ, խստությամբ դատապարտելով քանդողական մոլեգնությունն ու քանդիչ ձեռքը»¹:

Ա. Չոպանյանը հայտնում է, որ նկարիչ Հովնաթանը վրաց Հերակլ 2-րդ թագավորի պալատական նկարիչն է եղել այն ժամանակ, երբ նույն թագավորի պալատական երգիչն էր հոյակապ Մայաթ-Նովան: Եվ վրաց թագավորից է, որ Ղուկաս կաթողիկոսը խնդրում է թույլ տալ Հովնաթանին գնալու Էջմիածինը շքեղագարդելու իր նկարներով: Նկարիչ Հովնաթանի և իր աշակերտների նկարները Էջմիածնում 120-ից ավելի են եղել, նրանցից հազիվ 20-30 հատ են մնացել:

Հ. Թումանյանը հոդվածի վերջում գրում է. «Նկարիչ թոռից թերևս ավելի բախտավոր չի բանաստեղծ պապը, Նաղաշ Հովնաթան աշուղը, որ և՛ նկարիչ է եղել միաժամանակ: Նա էլ, անկասկած, շատ բան է կորցրել»²:

Արվեստի ազգային ոգու ու համամարդկային նշանակության մասին չէր կարող իր համոզիչ խոսքը չասել մեծ գրողը: Այս կապակցությամբ նա բանավեճի ձևով իր կարծիքն է հայտնել «Գեղարվեստը հայրենիք ունի» հոդվածում:

Թիֆլիսի Արտիստական ընկերության դահլիճում 1916թ. մայիսի 1-ին տեղի է ունեցել Արվեստագետների միության հիմնադիր ժողովի հանդիսավոր բացումը: Ժողովը նախագահել է Ալ. Շիրվանզադեն: Ողջույնի խոսքն ասել է Թումանյանը: Անդրադառնալով արվեստի ընդհանուր հարցերին՝ նա առարկել է Գևորգ Բաշինջաղյանի այն մտքին, թե իբր «Արվեստը հայրենիք չունի»: Այդ կապակցությամբ Թումանյանը շարադրել է իր մտքերը՝ ժխտելով անվանի նկարչի թյուր կարծիքը:

Ճիշտ է, Գ. Բաշինջաղյանը ներկա չի եղել ժողովին, սակայն Թումանյանը չէր կարող անուշադրության մատնել մի հիմնախնդիր, որը սպասում էր լուրջ պատասխանի:

Բերելով Բաշինջաղյանի «Գեղարվեստը հայրենիք չունի» կարծիքը՝ Մեծ Լոռեցին հարցրել է. «Իսկ հայրենիքը գեղարվեստ ունի», և անմիջապես պատասխանել իր իսկ հարցին. «Իհարկե, ամեն հայրենիք ունի իր ուրույն արվեստը և չի կարող չունենալ, ինչպես որ ամեն ժողովուրդ ունի իր գրականությունը, իր ֆոլկլորը: Յուրաքանչյուր ազգի ու ժողովրդի մեջ ուրույն կերպով է զարգանում և ծավալվում գեղարվեստի այս կամ այն ճյուղը, և դա է, որ որոշում է նրա կուլտուրայի աստիճանը և կենցաղի առանձնահատկությունը»³:

Անդրադառնալով մեր ժողովրդի համար ստեղծված այդ դառն օրերին՝ Թումանյանը նկատում է մի տեսակ ինքնաճանաչում, սթափություն, որն արդյունք էր մեր ազգի կենսունակության: Եվ Թումանյանի համար կրկնակի ուրախալի էր այն երևույթը, որ Ընկերության հիմնադիր

¹ Թումանյան, «Արվեստի մասին», ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 146:

² Նույն տեղում, էջ 147:

³ Նույն տեղում, էջ 153:

անդամների թվում կային նաև այսպես կոչված «գաղթական» նկարիչներ, որոնց նկարները, ինչպես ասում է Թումանյանը, «դեռ պատերազմի դաշտում ու ճանապարհին են ընկած»: Ելույթի վերջում Շ. Թումանյանն իրեն հատուկ լավատեսությամբ ողջունել է նոր Ընկերության երևան գալը, բարեմաղթել հաջողություններ մեր հայրենիքի գեղարվեստի զարգացմանը նպաստելու գործում ու խոսքն այսպես ավարտել. «Գեղարվեստը հայրենիք ունի» բոլոր ժամանակներում, բոլոր ժողովուրդների համար:

Շ. Թումանյանի հողվածները թատրոնի և դրամատուրգիայի մասին իրենցից ներկայացնում են որպես առանձին-խորքային ուսումնասիրություններ: Դրանք սովորական գրախոսություններ չեն, այլ արվեստի տեսակների փիլիսոփայության բացահայտումներ: Ընթերցում ենք նրա «Համլետ», ողբերգություն Շեքսպիրի» աշխատանքը՝ գրված Հովհաննես խան Մասեհյանի կողմից այդ երկի անգլերենից թարգմանության առթիվ: Հենց սկզբից մտովի գնում ենք դեպի Շեքսպիրի ստեղծագործական աշխարհը և նրա նշանակության ծիրը համամարդկային առումով:

«Շեքսպիրը,-գրում է Մեծ Լոռեցին,- դարձել է մի չափ ազգերի զարգացման աստիճանը որոշելու համար: Եթե մի ժողովուրդ նրան չի թարգմանում, կնշանակի տգետ է, եթե չի հասկանում, կնշանակի տհաս է, եթե մի լեզու նրա վրա չի գալիս, կնշանակի տկար է»¹:

Այդ տեսակետից անդրադառնալով հայոց լեզվին՝ Շ. Թումանյանը գտնում է, որ մենք առաջադիմել ենք, ու «Համլետ» -թարգմանությունը համարում է «մի հանկարծակի թռիչք»: Շեքսպիրն արդեն խոսում է հայերեն, իրար ետևից լույս են տեսնում «Շեյլոկ», «Օթելլո», «Արքա Լիր», «Համլետ» և այլ երկեր: Անմահ գրողը նշում է, որ առայժմ այդ երկերը հայերեն թարգմանվել են ուրիշ լեզուներով կատարված թարգմանություններից: Ու մարգարեաբար ընդգծում է Շեքսպիրի հարազատ լեզվից՝ անգլերենից կատարված թարգմանության առավելությունը: Կոնկրետ ու հանգամանակից գննելով թարգմանությունը, կատարելով նաև որոշակի դիտողություններ՝ Թումանյանը սրտանց ողջունում է Շեքսպիրի ստեղծագործության անգլերենից թարգմանությունը հայերեն:

Շ. Թումանյանն ի շահ հայ թատրոնի զարգացման և տաղանդավոր դերասանների աճեցման, մեկ անգամ չի հանդես եկել առանձին հողվածներով ու նամակներով: Այսպես՝ «Մշակ» թերթին հասցեագրած նամակում, «Տաղանդ և բթամտություն», «Դերասան Գալֆայանի մասին» հողվածներում պաշտպանել է երիտասարդ դերասան Կարապետ Գալֆայանի դերասանական արվեստը և խորհուրդ տվել հետևել ոչ միայն նրա, այլև թատերական արվեստին նվիրված երիտասարդ ուժերի կրթությանն ու կատարողական արվեստի հղկմանը:

¹ «Թումանյան. արվեստի մասին», ՀՄՄՀ ԳՍ հրատ., 1969, էջ 21:

Հետաքրքիր և ուսանելի դիտարկում է կատարել Մեծ Լոռեցին թարգմանչական արվեստի մասին: «Շեքսպիր-Համլետ» հոդվածի հենց սկզբից նա նշում է. «Թարգմանությունը ապակու տակ դրած մի վարդ է, գրեթե անկարելի է, որ թարգմանիչը տա բնագրի հարազատ բույրն ու հրապույրը: Սակայն միշտ պահանջելի է, որ նա հավատարիմ մնա գործի մտքին և հասկանալի տա ընթերցողին: Այս պահանջը մեծանում է մանավանդ, երբ թարգմանվում է այնպիսի մի երկ, որի ամեն մի խոսքն ու նախադասությունը՝ չափած ու կշռած, ունեն իրանց խոր նշանակությունն ու հաստատ տեղը: Այսօրինակ գործերից է Շեքսպիրի «Համլետը»¹:

Այս խորհուրդը նա գրել է Բաբազյանի կողմից «Համլետի» կատարած թարգմանության առիթով: Իսկ 1889թ. «Համլետը» թարգմանել ու Թիֆլիսում հրատարակել էր նաև Ս. Արծրունին: Թումանյանը գործի խոր իմացությամբ դիտարկում է այդ թարգմանությունները և խորհուրդ տալիս ոչ միայն հարազատ ու հմտորեն թարգմանել, այլև սրբագրությունը կատարել ուշադիր ու փութաջան:

Համաշխարհային գրականության լավագույն նմուշների թարգմանության հետ կապված հիմնախնդիրների քննարկմանն է նվիրված հանճարեղ գրողի «Թարգմանությունները և հրատարակությունները մեզանում» հոդվածը: Այստեղ նա կատարում է բոլոր ժամանակների համար կարևոր դիտարկում՝ նշելով. «Թարգմանություններ: Իսկ էստեղ ինչ է պետք: Ճաշակով ընտրություն, լավ լեզու, խնամքով հրատարակություն: Էս երեք պայմանը պետք է ունենանք»: Այս խորհուրդը նա տվել է նոր վերաբացված Կովկասի Հայոց Հրատարակչական ընկերությանը:

Գրականության տեսության հիմնարար խնդիրներից մեկը գրական երկի ձևի ու բովանդակության հարցն է, որի սպառիչ ու համոզիչ պատասխանն է տրված Մեծ Լոռեցու «Ձևն ու հոգին» հոդվածում: Առաջին հերթին նա ընդգծում է ձևի և բովանդակության ներդաշնակությունը: Նա հարցին անդրադառնում է նաև Փ.Վարդազարյանին 1899թ. հղած նամակներից մեկում: «Բանաստեղծության տեսակետից,- գրում է նա,- միտքը ինչ է որ, միայն նյութ, հում նյութ, մատերիալ: Բանաստեղծ չի նա, ով որ հայտնում է, թե մարդը ոչինչ է բնության առաջ, բանաստեղծը նա է, ով որ թեկուզ դրան լսելուց հետո-այնպես ներկայացնի ու պատկերացնի այդ հարաբերությունը, որ ընթերցողն զգա ու տեսնի...

Ես այսպես եմ հասկանում բանաստեղծությունը: Ոչ միայն մտքերը-այլ նույնիսկ երգած նյութերը դեռ արգելք չեն բանաստեղծին և դարձյալ նյութ են նրա համար, միայն մի պայմանով, որ կամ մի նոր կողմից լուսավորեիր այն կամ ավելի ազդու երգեիր, ավելի վեր հանեիր, քան կար արդեն»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 75:

² Նույն տեղում, էջ 172-180:

Թատրոն ասելով Հ. Թումանյանն առաջին հերթին հասկանում էր բարձրարվեստ դերասանների խումբ: Ելնելով այս ճշմարիտ պահանջից՝ նա գտնում էր, որ դրամատիկական երկին բեմում կենդանի շունչ հաղորդողը դերասաններն են: Իր 1910թ. գրած «Համլետի» չարչարանքի շաբաթը Թիֆլիսում» թատերախոսության մեջ նա խիստ քննադատության է ենթարկում Թիֆլիսի արքունական թատրոնում երկու անգամ իրար հետևից ներկայացված Շեքսպիրի «Համլետը» հայերեն՝ Ամո Խարազյանի, երկրորդը՝ ռուսերեն, Դայլսկիի ղեկավարությամբ: Երկու դեպքում էլ դերասանները չեն կարողացել մարմնավորել պիեսի կերպարներին: «Եվ էսպես,- գրում է նա,- համերաշխ էս երկու խումբը Քրիստոսի չարչարանքի նախընթաց շաբաթը շինեցին Համլետի չարչարանքի շաբաթ»¹:

Հ. Թումանյանը մեծ թերություն է համարում այն երևույթը, երբ բեմում դերասանները խաղում են ոչ թե դրամայի ամբողջությունը, ոչ թե նրա մտքերը, այլ նրա բառերը, առանձին-առանձին բառերը:

Թատերական կյանքին վերաբերող կարևոր խնդիրներ կան շոշափված «Հայոց թատրոնի բացումը» խոսքում՝ գրված 1911թ.: Թատերաշրջանի բացումն սկսվել է Շիրվանզադեի «Պատվի համար» դրամայով: Հ. Թումանյանը նախ պահանջում է, որ թատրոնն իր թատերաշրջանն սկսի ժամանակին, առանց ուշացման, և ապա դերասանական խումբը կազմված լինի նաև հին ու փորձված դերասաններից: Անդրադառնալով խաղացանկին՝ հանճարեղ գեղագետը գտնում է, որ ամեն մի ժողովրդի թատրոն թատրոն է ամենից առաջ ազգային ինքնություն խաղացանկով: Դա է, որ թանկ պիտի լինի թատրոնի համար, և նրա հաջող գործերը չպետք է հնացած համարվեն ու դուրս ընկնեն, և եթե մեկը կամ մի քանիսը դուրս են ընկնում, միայն այն դեպքում, երբ այս խաղացանկը շատ է մեծ ընտրության համար:

Հ. Թումանյանը խրախուսում էր մշակութային միջոցառումների կազմակերպումը, որոնց պետք է մասնակցեն տարբեր շրջանների կոլեկտիվները: 1911թ. փետրվարի 2-ին Թիֆլիսի ժողովարանում բժիշկ Ա. Ջարգարյանը կազմել էր զոկական երեկույթ, ուր ներկայացվել էր իր զոկերեն գրած «Ադաթ չի» պիեսը: Ողջունելով հայ ժողովրդի այդ ամենակուտուրական հատվածի ելույթը՝ Թումանյանը գտնում է, որ շատ լավ կլիներ, եթե մեր գավառները իրար ետևից հանդես գային Թիֆլիսում այսպիսի երեկույթներով՝ իրենց առանձին տարազով ու բարբառով, իրենց սարք ու կարգով, վարք ու բարքով, իրենց ադաթով, լավով, վատով: «Թող գան,- նշում է նա,- իրար ետևից Արարատը, Շիրակը, Ղարաբաղը, Լոռին, Ջավախքը, Չանգեզուրը, Նուխին, Շամախին, նույնիսկ Տաճկաստանի գավառները: Եվ ի՞նչ գեղեցիկ կլինի»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 101:

² Նույն տեղում, էջ 110:

Հ. Թումանյանը հենց էն գլխից ձգտել է յուրացնելու ոչ միայն ազգային մշակույթի, այլև համաշխարհային եզակի դեմքերի նվաճումները: Իր գրույցներից բացի՝ նա այդ մասին արտահայտվել է ռուսական ու եվրոպական գրական մեծերի մասին գրած իր հոդվածներում:

«Համաշխարհային գրական տոնը» իր հոդվածում Մեծ Լոռեցին նախ բերում է հետաքրքիր մի փաստ առ այն, որ 1616թ. ապրիլի 23-ին Անգլիայում վախճանվել է Շեքսպիրը, միևնույն օրը Իսպանիայում՝ Սերվանտեսը: Իհարկե, Թումանյանը տուրք չի տալիս ճակատագրի հրամայականին. նա ֆատալիստ չէր: Պարզապես այդ առիթով մեծարում է նրանց՝ այդ երկու գրական հսկաներին, որոնք համաշխարհային գրականության հորիզոնի վրա հառնել են հավերժորեն բոլոր մեծերի շարքում որպես երկու պայծառ արեգակ:

Մեծ Լոռեցին ընդգծում է նրանց մահվան 300-ամյակը, որը որպես տոն պետք է նշի աշխարհը: «Պետք է տոնեն,- գրում է նա,- և՛ պատերազմից հեռու կանգնած ժողովուրդներն իրենց խաղաղ քաղաքներում, և՛ կովոդ ազգերն իրենց խրամատներում, և՛ անգլիացին, որ Շեքսպիր է ծնել, և՛ գերմանացին, որ Շեքսպիր է սիրել ու որդեգրել, և՛ ռուսը, և՛ ֆրանսիացին, և՛ իտալացին, և՛ ավստրոհունգարացին,- ամենքը, մինչև ուր հասնում է Շեքսպիրի աստվածային բռնակալությունը, որ մարդկային հոգին ազատագրելով ամեն տեսակ բռնակալություններից՝ միայն ստեղծագործական ոգու իշխանությանն է ենթարկվում»¹:

Ըստ Հ. Թումանյանի՝ Շեքսպիրի ու Սերվանտեսի նման հանճարները աշխարհ են գալիս ազգերին նվիրելու այն ամենաբարձրը, ինչ որ կարող է մարդը երագել, ստեղծել այսպիսի կապեր, որոնք միշտ մնան սրբազան, ամուր ու անսասան, նույնիսկ ահավոր պատերազմների ժամանակ:

Հ. Թումանյանը ոգևորությամբ բարձրաձայնում է. «Շեքսպիր ու Սերվանտես... Համլետ ու Դոնքիշոտ... Նրանք էին, որ հունական ֆատալիզմից ու միջնադարյան միստերիայից, այլև Իսրայելի Եհովայի ահավորությունից՝ ազատագրեցին մարդկային միտքը, պալատներից ու վանքերից դուրս բերին գեղարվեստն ու գրականությունը, էս լեն ու արձակ արև-աշխարհքը և տիրողներին բերին ցիփ մերկացրին ժողովուրդների առջև ու ցույց տվին մարդը՝ մինը իր բարձր հումորով, մյուսը՝ կյանքի ամենակողմանի ու խորին ըմբռնումով ու հանճարեղ վերարտադրումով և իրական կյանքի վրա դրին համաշխարհային նոր գրականության սկիզբը»²:

Թումանյանը գտնում է, որ Շեքսպիրի ու Սերվանտեսի շնորհիվ նոր գրականությունը դարձավ այն թարմ, առողջ օդը, որ Վերածնության շրջանից սկսած շնչում է մարդկությունը, և միշտ նոր ուժ առնելով՝ իրար ետևից նորանոր հորիզոններ է նվաճում՝ անդադար ընդարձակելով իր կյանքի ու աշխարհայացքի սահմանները:

¹ Նույն տեղում, էջ 112:

² Նույն տեղում, էջ 112-113:

Իսկ ի՞նչ պետք է անի հայ մտավորականը: «Մենք էլ- ընդգծում է նա,- ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի հետ միասին պետք է տոնենք էս մեծ տոնը»¹:

Եվ ոչ միայն այդ: Հ. Թումանյանը բացման ճառով հանդես եկավ Թիֆլիսի ժողովարանում կայացած երեկույթին՝ նվիրված Շեքսպիրի և Սերվանտեսի մահվան 300-ամյակին: Իր յուրաքանչյուր ելույթի կամ զեկուցման մեջ Մեծ Լոռեցին երբեք չի կրկնել իրեն: Այս անգամ ևս այդպիսին էր: Նա ամեն անգամ գտնում էր փաստեր ու թվականներ, որոնք հատկանշական էին տարբեր ժողովուրդների մշակույթը ներկայացնող մեծերի համար: Այսպես՝ սույն բացման խոսքում նա մատնանշում է այն հետաքրքիր փաստը, որը հաղորդում է, թե ինչպես 1603թ. Անգլիայում լույս է տեսել Շեքսպիրի «Համլետը», իսկ Իսպանիայում՝ Սերվանտեսի «Դոն Բիշոտը», որոնք մի դեպքում՝ խորհրդանշում են մտածող ու տառապող նոր ինտելիգենտի ողբերգությունը, մյուս դեպքում՝ համաշխարհային ազնիվ խենթի արկածների պատմությունը:

Հ. Թումանյանը բացման խոսքի վերջում գոհունակությամբ է նշում այն երևույթը, որ այդ օրերին ոչ միայն մեծարում են այդ երկու հսկաներին, այլև հպարտությամբ ընդգծում են, որ Շեքսպիրի Համլետը բեմում մարմնավորում է այնպիսի մեծանուն դերասան, որպիսին Պետրոս Ադամյանն է:

Ի դեպ, Հ. Թումանյանը տարբեր առիթներով մեծարման իր խոսքն է ասել նաև հայ անվանի դերասանների մասին: Դրա խոսուն արտահայտություններից է «Ադամյանի օրերից» հուշագրությունը:

1916թ. Մեծ Լոռեցու ուշադրության կենտրոնում են եղել Շեքսպիրին ու Սերվանտեսին նվիրված միջոցառումները: Հայտնի են նրա «Շեքսպիրի մասին», «Ողջույնի խոսք Շեքսպիրի և Սերվանտեսի 300-ամյակի հանդեսին», ինչպես նաև «Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հեռագիրը Շեքսպիրի մահվան 300-ամյակի առթիվ» գործերը:

Ավելորդ չենք համարում բերել ժողովրդական մեծ գրողի ձեռքով գրված այդ հեռագիրը. «Հայ գրողների ընկերության Վարչությունը և խումբն բազմությունը Շեքսպիրի մահվան 300-ամյակի հանդեսին հավաքված՝ իրենց հիացմունքն ու հարգանքն են ուղարկում, տեր նախագահ, ձեր միջոցով անգլիական մեծ ազգին, նրա հոյակապ գրականությանը և խորին երախտագիտության զգացմունքներով խոնարհվում են նրա հանճարեղ զավակի անմահ հիշատակի առջև»²:

Հ. Թումանյանին մշտապես հուզել են կերպարվեստի հարցերը: Այստեղ կցանկանայինք հոլովել Խ. Աբովյանի հիշատակը հավերժացնող այն միջոցառումները, որոնց ակտիվորեն մասնակցել ու խրախուսել է հանճարեղ գրողը: 1910թ. նա հանդես է գալիս «Ամենքը միասին» կոչով՝ Խ.

¹ Նույն տեղում, էջ 113:

² Նույն տեղում, էջ 138:

Աբովյանի արձանի հավերժացման կապակցությամբ: 18000 ռուբլի էր պետք արձանի համար, սակայն հազիվ հավաքվել էր 200 ռուբլի Դիմելով Կուլտուրական միության նախագահին՝ նա գալիս է այն եզրակացության, որ չի կարելի դիմել երեկույթներ կազմակերպելուն, հարուստներին խնդրելուն, այլ պետք է դիմել ժողովրդին, քանզի ինչքան էլ հոգնած ու աղքատ լինի նա, ակտիվորեն կարող է մասնակցել մեծ Լուսավորչի արձանի ստեղծմանը, որովհետև, ինչպես ընդգծում է Մեծ Լոռեցին, «Դա մի տաղանդավոր գրողի արձան չի, դա մի անհատի արձան չի, դա հայ ժողովրդի վերքոտ սրտի արձանն է, որ կանգնելու է այնտեղ, Արարատի սրբազան դաշտում՝ սերունդներին ու դարերին ի տես, որ տեսնեն, թե քանի սուր կա ցցված նրա մեջ, քանի դարդ ու ցավ»¹:

Տվյալ հարցին մեծ գրողն անդրադառնում է նաև 1911թ.՝ հանդես գալով «Արձան Խաչատուր Աբովյանին» կրակոտ խոսքով: Խրախուսելով Բաքվի Հայոց կուլտուրական միության ձեռնարկումը՝ Խաչատուր Աբովյանի արձանը իր հայրենիքում կառուցելու համար Ամենայն հայոց բանաստեղծը գրում է. «Աշխարհի ամեն կողմից հայ մարդիկ ուղարկում են իրենց նվերները, ամենքն էլ ուզում են մասն ունենան Խաչ. Աբովյանի արձանի մեջ: Շատն ու քիչը այստեղ նշանակություն չունի, բանը սիրտը, սերը, զգացումնքն է: Թող հինգ կոպեկ լինի տվածը: Միայն թե ամենքն էլ լինեն»²:

Թիֆլիսում «Ձեռնարկեստի դպրոց» է գործում. Հ. Թումանյանն ասում է իր խրախուսանքի խոսքը («Պետք է խրախուսել»): Առանձին մտավորականներ ճիշտ չեն գնահատում գրական երևույթները, Թումանյանը հնչեցնում է իր իմաստուն խորհուրդը («Արևելքից Արևմուտք»), հարևան ժողովուրդների մտավորականների հետ շփվելու հարցն է բարձրացվում, Թումանյանը ոչ միայն խրախուսում է, այլև ցույց է տալիս շփման արդյունավետ ուղիները («Պետք է լսել») և այլն, և այլն:

Հ. Թումանյանն ուշի ուշով հետևել է նաև հայ երաժշտության զարգացման ընթացքին և արտահայտել իր վերաբերմունքը: Մերօրյա երաժշտագետների համար չափազանց ուսանելի կարելի է համարել 1912թ. դեկտեմբերի 30-ին Թիֆլիսի Հայոց երաժշտական ընկերությանն ուղղած նամակը:

Բարձր գնահատելով երաժշտության դերը մարդկային հասարակության կյանքում՝ մեծ գրողը Երաժշտական ընկերությունը համարում է գրական ընկերության հրաշալի քույրը, որը մեծ առաքելություն ունի: Նա պետք է Արևմուտքի մշակված երգն ու երաժշտությունը հայ իրականության մեջ տարածելով հանդերձ հատուկ կոչում ունենա՝ հավաքելու, ներդաշնակություն բերելու և զարգացնելու Արևելքի ու մեր ժողովրդի երգն ու երաժշտությունը՝ հարազատ ձայների կախարդական աշխարհը:

¹ Նույն տեղում, էջ 139:

² Նույն տեղում, էջ 142:

Հ. Թումանյանը մեր ժողովրդի ճանապարհին ստեղծված ամենածանր պահերին անգամ եղել է լավատես՝ հավատալով նրա կենսունակությանը: 1916թ. գրած «Ողջունում ենք» խոսքի մեջ նա ընդգծել է. «Զարմանալի է մեր ազգի կենսունակությունը, ես լիքն եմ էդ մեծ կենսունակության անսասան հավատով: Կենսունակություն էլ որ ասում եմ՝ ասում եմ խոսքի բարձր ու ազնիվ իմաստով: Եվ ոչ մի բռնակալ, և ոչ մի բարբարոս երբեք չի կարողացել նվաճել ու ընկճել հայկական ցեղի էդ հզոր հատկությունը: Ամեն անգամ ամեն մի բռնակալի հայ ժողովուրդը կարող էր կրկնել Վարդանանց խոսքը, թե՛ դու կարող ես հայի մարմինը տանջել, բայց նրա ոգու հետ ինչ ես անելու»¹:

Հ. Թումանյանը ազգային հպարտության ամենազգայուն ծփանքով 1916թ. նշում է, թե ինչպես այդ ծանր օրերին էլ շարժվում է հայ ազգի հզոր ու աննկուն ոգին, թե ինչպես մեծ աղետի օրերում էլ նա, վերածնունդ նախատեսելով, շարժվում է լայնածավալ ու բազմակողմանի: Գրողը մատնանշում է այն երևույթը, որ այդ օրերին ընկերություններ են հիմնվում իրար ետևից, գործեր են ծրագրվում և ձեռնարկվում ամեն ասպարեզում:

Թումանյանը հենց այստեղ առանձին ուշադրությամբ գնահատում է երաժշտությունն ու նրա դերը հասարակական գիտակցության բոլոր ձևերի մեջ:

«Երաժշտությունը,- գրում է նա,- արվեստների մեջ էն կախարդ ուժն է, որ անմարմին արտահայտություններով կարողանում է անմիջականորեն ու միանգամայն տիրել մարդու բովանդակ գոյությանը, նրա մարմնին ու հոգուն և տիրաբար տանել, ուր որ կամենա: Էսպեսով էլ նա արվեստների մեջ ամենազգայականն ու ամենավերացականը միաժամանակ հանդիսանում է ամենաուժեղ արտահայտությունը ժողովուրդների հոգեկան կյանքի և բարձրագույն հաճույքներ տալով հանդերձ՝ դառնում է բարձրագույն կրթության միջոց»²:

Արտահայտելով այս թևավոր կարծիքը երաժշտության մասին՝ Ամենայն հայոց բանաստեղծը ուրախությամբ մատնանշում է, որ հայ իրականության մեջ Գևորգ կաթողիկոսի ու Չուխաճյանի ջանքերից հետո հանդես եկավ Կարա Մուրզան, ապա Եկմայանը հայտնվեց: Եկմայանից հետո նոր երաժիշտները եկան խմբովին՝ իրենց հետ բերելով երաժշտական ընկերությունը: Ապա հանդես է գալիս եվրոպական երաժշտական աշխարհում անուն հանած նշանավոր երաժշտագետ Ալ.Սպենդիարյանը:

Հ. Թումանյանի ընկալմամբ արվեստի տեսակները բոլոր պահերին ազգային դիմագիծը պահպանելու հզոր գործոններ են եղել ու պիտի լինեն: Իր «Խոսք հայ երաժշտության մասին» հոդվածում կոնկրետ ընդգծում է այդ կարծիքը: Անդրադառնալով մեր ժողովրդի ծանր ճակատագրին՝

¹ Նույն տեղում, էջ 161:

² Նույն տեղում, էջ 162:

միաժամանակ գոհունակությամբ ընդգծում է, որ 1916թ. հայոց կյանքում առանձին թափով ուժ է առել վերստին ամբողջանալու, առողջանալու, ինքնուրույն կուլտուրայով մի ամբողջական ազգ դառնալու ձգտումը և առաջ է բերել մի համատարած հոսանք կյանքի ամեն կողմերում և ամեն ասպարեզում: Այդ ուղղությամբ կարևորվում է նաև երաժշտությունը: Մեծ գրողը գոհունակությամբ է մատնանշում, որ վերջին տասնամյակների ընթացքում մեր երաժիշտները վերադառնում են դեպի հարազատ ժողովրդի երգն ու եղանակը և դեպի հայ բանաստեղծի երկերն ու երգերը:

Ինչպես բոլոր դեպքերում, այստեղ ևս հանճարեղ բանաստեղծը փայլում է իր իմաստասիրական խոհերով ու մտորումներով. «Բանաստեղծը,- գրում է նա,- միայն մարմին է տալիս իր մտքերին ու զգացմունքներին և իր ոգևորությունով կենդանության շունչ է շնչում նրան, որ նա ապրի մշտապես, բայց որ նա թռչի, դրա համար նրան թևեր են հարկավոր, իսկ թևեր առնել նա կարող է միմիայն էն կախարդական աշխարհում, որ կոչվում է երաժշտություն»¹:

Արվեստի տեսակներից ճարտարապետությունը ևս հուզել է մեծ գրողին. «Թ.Թորամանյանի դասախոսության առթիվ» իր խոսքում խորհուրդ է տալիս թափանցել մեր անցյալը, ուսումնասիրել մեր հին կյանքն ու պատմությունը՝ անցյալի պատմությունը գնահատելով որպես լուսատու լապտեր, որ ժողովուրդը ձեռքին պետք է ունենա իր ճամփին անմոլոր գնալու համար: «Մենք,- նշում է նա,- որ մեծ անցյալի ու մեծ ավերակների վրա ապրող մի ժողովուրդ ենք, և ինքներս արդեն ըստ ամենայնի ավերակ ժողովուրդ, նոր ենք ջանքեր անում մեր խորտակված կյանքը վերականգնելու, վերանորոգելու և վերակազմելու, անցյալի ուսումնասիրությունը մեզ համար ունի առանձին կարևորություն, և մեր մեծ արժեքներն ու պարծանքներն էլ անցյալի մեջ են: Անցյալի մեջ են և մեր արվեստները: Գեղեցիկ արվեստները ֆիզիկական ու բարոյական առանձնահատուկ պայմանների մեջ ծնվելով ու զարգանալով՝ հատկանշում են ամեն մի ժողովրդի ինքնուրույն ազգային ոգին»²:

Ն. Թումանյանը գեղեցիկ արվեստների շարքն է դասում ճարտարապետությունը, որ կոչվում է «Քարացած երաժշտություն» ու երբեք չի աղավաղվում ժամանակի հետ:

Մեծ գրողը, հավատարիմ իր ազնվագույն ու ժողովրդանվեր բնավորությանը, արվեստագետ ընկերոջ ներքին հպարտությամբ է խոսում Թորամանյանի մասին, որ վկայված էր Պետերբուրգի կայսերական գիտությունների ակադեմիայից և Վիեննայի համալսարանից ու արժանացել է 1914թ. մրցանակին: Եվ ուրախալին այն է, որ նա տասնմեկ տարի է, ինչ անդադրում ուսումնասիրում է հայոց ճարտարապետությունը՝ ավերակից ավերակ անցնելով:

¹ Նույն տեղում, էջ 165:

² Նույն տեղում, էջ 167-168:

Սակայն ջերմ խոսքով չբավարարվեց մեծանուն գրողը, նա Հայոց գրողների ընկերության կողմից կազմակերպեց երեկույթ, ուր ցուցադրվեցին հայ ճարտարապետական նմուշներ մոզական լապտերով ու նկարներով, որտեղ Թորամանյանը խոսք ասաց հանգամանորեն:

Հ. Թումանյանը իր ելույթն ավարտեց հպարտության ու երախտագիտության ջերմացնող զգացումով. «Փառք ու պարծանք մեր նախնիքներին, որ աշխարհավեր հեղեղների դիմագրավելով հանդերձ, մեզ համար էսքան շքեղ ժառանգություն են թողել, և փառք ու պարծանք գիտության մարդկանց ու հատկապես պարոն Թորամանյանին, որ մեր ազգի մեծությունը ավերակների միջից հանելով ոչ միայն տարիների առջև, այլև մեր աչքում դարձնում են մեզ մեծ ու հարգելի»¹:

Արվեստի տարբեր տեսակների մասին արտահայտած մշտահովով մտքերն ու գնահատականները չեն սահմանափակվում միայն նրա հողվածներով, զեկուցումներով, ելույթներով: Նրա հավերժաթև գնահատականների ծփանքն ենք տեսնում նաև ընկերներին հղած նամակներում և ընկերների պատասխաններում ու հուշերում:

Ուսումնասիրելով Մեծ Լոռեցու ելույթները, զեկուցումներն ու հողվածները արվեստի տարբեր տեսակների մասին՝ ազգային ամենաջերմ ու սրբազան զգացումով կարող ենք ասել. «Փա՛ռք հայ ժողովրդին, որ իրեն ու աշխարհին Հովհաննես Թումանյան է նվիրել ու փա՛ռք Հովհաննես Թումանյանին, որ իրենով աշխարհին ճանաչել տվեց իրեն ծնող ժողովրդին ու նրա ստեղծած անմահ արվեստը»:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, բ.գ.թ. դոցենտ Հ.Ս. Ղազարյանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 170: